

مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا(ع)

در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان

رضا کشاورز^۱، سید مهدی دلبری^۲

دریافت: ۱۳۹۵/۴/۲۳

پذیرش: ۱۳۹۵/۶/۲۵

چکیده

زیارت به عنوان بارزترین جلوه گردشگری دینی، از ابزار مؤثر در تعاملات فرهنگی و آشنایی با فرهنگ و تمدن ملت‌هاست و فرهنگ که نماد هویت و منزلت جوامع و ملل است، از آن تأثیر می‌پذیرد. با توجه به کثرت جوامع و توده‌های مسلمان و تمایل روز افزون آنان به زیارت پیشوایان دینی، سفرهای زیارتی به خصوص در بین اقوام شیعه مذهب اهمیتی وافر یافته و یکی از گزاره‌ها و فرصت‌های مغتنم در ترویج بنیان‌های فرهنگ اسلامی و ارتقای سطح فرهنگی مسلمانان است؛ به علاوه تأثیر برجسته‌ای در تعامل و همگرایی فرهنگی و تعالی فرهنگی مردم جوامع اسلامی و ارتقای قدرت فرهنگی مسلمانان و نیز بسترسازی برای تعاملات گسترده فرهنگی، دینی و اجتماعی فراملی دارد و با توجه به قرار گرفتن بقعه حضرت امام رضا(ع) در کشور مهم و شیعه مذهب ایران، این موضوع اهمیت زیادی دارد. این پژوهش با رویکرد تحلیلی، نقش گردشگری مذهبی یا سفرهای زیارتی به مشهد مقدس و تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام رضا(ع) را در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان، در چند محور مختلف بررسی کرده است.

کلیدواژه‌ها:

زیارت امام رضا(ع)، گردشگری دینی، ارتقای فرهنگی، تبادل فرهنگی.

1. استادیار گروه معارف دانشگاه حکیم سبزواری:

2. کارشناسی ارشد دانشگاه حکیم سبزواری:

1. استادیار گروه معارف دانشگاه حکیم سبزواری:

2. کارشناسی ارشد دانشگاه حکیم سبزواری:

❖ ۱- مقدمه

فرهنگ یکی از مهم‌ترین ابعاد گردشگری است که در بعد تأثیرپذیری و نیز تأثیرگذاری بین جامعه میزبان و میهمان قابل توجه است. آثار فرهنگی و اجتماعی گردشگری و از آن جمله گردشگری دینی یا زیارت، از مهم‌ترین ملاحظات و وجوه قابل اهمیت توسعه کشور محسوب می‌شود و این موضوع مهم در گردشگری دینی که در فرهنگ اسلامی با عنوان سفر زیارتی جلوه یافته، اهمیت زیادی دارد. هدف گردشگری در وهله نخست، تعاملات فرهنگی و بهبود روابط فرهنگی است و در واقع انواع گردشگری زیارتی، فرهنگی و طبیعی، یکی از ابزارهای مؤثر در تعامل فرهنگی و آشنایی با فرهنگ و تمدن ملت‌ها به‌شمار می‌رود. باید دانست که رشد و ارتقای فرهنگی و توسعه ملت‌های مسلمان در کنار تعامل و وحدت، از طریق راهکارهای گوناگونی و از جمله زیارت، می‌تواند زمینه لازم برای بازآفرینی فرهنگ و تمدن قدرتمند اسلامی را فراهم کند. زیارت بخش مهمی از فعالیت‌های مربوط به گردشگری مذهبی را در برمی‌گیرد و یکی از راه‌های تقویت معنویت و ایجاد ارتباط انسان با معبود به‌شمار می‌رود که در کنار آن، ارتباطات اجتماعی باعث تبادل و ارتقای فرهنگی مسلمانان نیز می‌شود. امروزه و در مواجهه با فرهنگ جهانی سازی، اهمیت هویت‌های قومی و ملی در عرصه‌های خرد و کلان فرهنگی حائز اهمیت بیشتری است (زکریایی، ۱۳۹۴: ۱۵۹) و بی‌تردید یکی از راه‌های حفظ و ارتقای فرهنگ‌های خرد اسلامی، توسعه گردشگری دینی یا مذهبی و استفاده از فرصت مغتنمی است که در طی سفرهای زیارتی به‌وجود می‌آید. در سفرهای زیارتی که از مناسبات اجتماعی امروزی است، چندین نوع ارتباط دینی و فرهنگی همچون ارتباط روحانی فرد با خداوند که تقرب و تعمیق دینداری و آرامش قلبی را به همراه دارد، ارتباط با گروه هم‌کیش که انسجام بخش و تقویت‌کننده عقاید دینی است و ارتباط با گروه غیر هم‌کیش که به شناخت عقاید، باورها و

هنجارهای سایر ادیان و نوعی تعامل بین دینی می‌انجامد و در نهایت ارتباط با گذشتگان و پیشینه فرهنگی شکل گرفته و فرصتی ارزشمند برای تعاملات فرهنگی ایجاد می‌شود. وجود جاذبه‌های گردشگری زیارتی در ایران و در صدر آن بارگاه ملکوتی حضرت امام‌رضا^(ع) در شهر مشهد، شرایط ارزشمندی را فراهم کرده تا ضمن تأثیر مستقیم معنوی و فرهنگی فضای حرم و مراسم و برنامه‌های زیارت بر زائران، اثربخشی مجموعه ارزشمندی از اندیشه، آداب و رسوم دینی و فرهنگی که در این شهر زیارتگاهی حاکم است، نیز مشهود باشد. بدیهی است که شهر مشهد مقدس به‌عنوان نزدیک‌ترین جغرافیای محیط بر حرم مطهر که به برکت وجود مضع شریف حضرت رضا^(ع) در طول قرن‌های گذشته، به شکل قابل توجهی رشد و گسترش یافته است، باید بیشترین سنخیت را از منظر فرهنگی با فضای قدسی حرم مطهر داشته باشد و فرهنگ صحیح اسلامی را برای زائران کشورهای دیگر تداومی کند. در این جا زیارت می‌تواند همچون چتری فراگیر، افراد را با هر مسلک و گرایش اعتقادی زیر پوشش قرار دهد و نقشی گسترده و تعاملی داشته باشد. از این نکته می‌توان به اهمیت زیارت پی برد که بدانیم در سفر به اماکن و شهرهای مذهبی زیارتگاهی همچون مشهد مقدس، اعتقادات، باورها و بایدهای دینی نهفته است که به تقویت روحیه دینی فرد و ایدئولوژی و جهان بینی او منجر می‌شود و به نوعی عنصر هویت ساز مبتنی بر اعتقادات است.

درواقع ویژگی اصلی شهر بزرگ مشهد هویت زیارتی است که در طول تاریخ شکل گرفته در انسجام‌بخشی هویت فرهنگی شهر نقش اساسی دارد. وجه تمایز شهر مشهد با دیگر شهرهای کشور، پیوست فرهنگی زیارت و توریسم زیارتی است و انتخاب این کلان‌شهر به‌عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام، فرصت مغتنمی برای ترویج فرهنگ رضوی است و لازم است این میراث فرهنگی به‌صورت ملموس ارائه و نقش آن در تعاملات دینی و فرهنگی تبیین شود. با توجه به قرار گرفتن بارگاه حضرت امام‌رضا^(ع)

در کشور مهم و شیعی مذهب ایران و شهر بزرگ مشهد و نام بردن آن به عنوان پایتخت معنوی ایران، موضوع نقش زیارت در تعاملات فرهنگی و ارتقای فرهنگی و اجتماعی زائران کشورهای اسلامی اهمیت خاصی یافته است که نیاز به مطالعه و تامل دارد و به عنوان مسئله اصلی در این تحقیق مورد توجه قرار می‌گیرد. با وجود تأثیر قابل ملاحظه گردشگری دینی و سفرهای زیارتی مشهد مقدس در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان، مطالعات قابل توجهی در این باره صورت نگرفته است. این پژوهش، با روش توصیفی، تحلیلی انجام گرفته و از طریق مطالعه و تحلیل اطلاعات منابع علمی مرتبط و پیشینه تحقیق ابعاد مختلف موضوع را تفحص کرده است.

۲- پیشینه تحقیق

گردشگری مذهبی به عنوان یکی از قدیمی‌ترین اشکال روابط فرهنگی بین اقوام و ملل، از پر رونق‌ترین گردشگری‌ها در زمان حاضر است (نهایندی و نعمتی، ۱۳۹۰: ۱۴۹) و تمدن اسلامی با توجه به میراث عظیمی که به طور ملموس و ناملموس از خود به جا گذاشته، قابلیت زیادی را برای توسعه گردشگری دینی دارد (شریعتی و همکاران، ۱۳۹۰: ۲). به اعتقاد یوسفی و همکاران (۱۳۹۱: ۱۸۱) زیارت، دیدار خودخواسته اماکن مقدس است که ابعاد عینی و ذهنی دارد؛ بعد عینی زیارت متضمن نهادمندی و توجیه‌مندی (انجام مکرر عمل زیارت در چارچوب آداب و احکام معین مذهبی و فضیلت و ثواب زیارت) و بعد ذهنی زیارت متضمن درونی‌سازی معنای زیارت است که به آگاهی زائر از خارق‌العاده بودن زیارت شونده و خضوع در برابر او می‌انجامد. مفهوم زیارت در ادیان مختلف تا حدود زیادی متفاوت است. تفاوت مفهوم زائرگونه به سوی شهر آسمانی اورشلیم در کاتولیک، با مفهوم آن در شیعه در این است که در مسیحیت کاتولیک، زیارت به معنای زندگی غریبانه در زمین، ریشه در باورهای مانند

گناه اولیه، صلیب مسیح و عروج اورشلیم به آسمان دارد، اما در شیعه چنین دکترینی پذیرفته نیست (فولادی و نوروزی، ۱۳۹۴: ۷). متن فضایی زیارت امام‌رضا^(ع) متنی فرهنگی است که تمامی عناصر آن در خدمت معرفت‌افزایی و تعمیق آگاهانه زائران و مجاوران از زیارت و متن زیارت است (سقایی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸۷). زیارت در ابعاد مختلف فرهنگی و اجتماعی می‌تواند نقش‌آفرینی نماید از جمله در همبستگی ملی که یکی از مهم‌ترین لوازم تداوم حیات اجتماعات ملی در عصر کنونی است، و با توسعه گردشگری رابطه مستقیم دارد (مقصودی و بابک، ۱۳۸۸: ۱۱۶). طبعاً گردشگری دینی و به عبارتی سفر زیارتی می‌تواند زمینه ایجاد ارتباطات فرهنگی و همبستگی و وحدت مسلمانان و دست‌کم پیروان مذهب شیعه را فراهم آورد. شایان ذکر است که امروزه گردشگری داخلی و بین‌المللی، همچنان یکی از مهم‌ترین زمینه‌های مبادلات فرهنگی و از مهم‌ترین راهکارهای موثر در توسعه گردشگری فرهنگی در این حوزه، همگرایی و همکاری محدود منطقه‌ای کشورهای ایران، افغانستان و تاجیکستان است (قدیری معصوم و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۷) و بدیهی است که اشتراکات دینی چنین کشورهای اسلامی می‌تواند از طریق توسعه فرهنگ زیارت، شرایط تعامل و ارتقای فرهنگی بیشتری را میسر سازد و در این میان سفر زیارتی امام‌رضا^(ع) نقش ویژه‌ای خواهد داشت. با وجود این باید توجه داشت که اثرگذاری فرهنگ زیارت در این خصوص نیاز به تفکر، برنامه‌ریزی و تلاش همه‌جانبه داشته و اشاعه فرهنگ رضوی در جریان زیارت کار آسانی نیست. نتایج تحقیقی در خصوص گردشگری زیارت‌مدار نشان داد که این شهرها گرچه در زمینه جذب گردشگر زیارتی موفق بوده‌اند، اما جذب زائر در چارچوب سیره رضوی انجام نشده و گردشگری زیارت، آن‌گونه که باید نتوانسته بستر لازم را برای تحقق آرمان شهر رضوی ایجاد کند و تنها در زمینه فضاهای فرهنگی تا حدودی به سمت آرمان شهر رضوی که همانا تناسب نیازهای زائر با فرهنگ رضوی است، حرکت

❖ سال پنجم شماره ۸۸، تابستان ۱۳۹۶
 کرده‌اند (ضیائی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۷). این در حالی است که گردشگری زیارت، قابلیت زیادی برای تعامل و ارتقای فرهنگی زائران مسلمانی که از گوشه و کنار ایران و جهان می‌آیند، دارد و نیاز است سیاست‌گذاری شایسته‌ای مبتنی بر تجربه، مطالعات و ضرورت‌ها انجام پذیرد.

۳- مفهوم زیارت به‌عنوان رکن اصلی و اثرگذار گردشگری دینی

زیارت در واقع مهم‌ترین رکن و اثرگذارترین بخش در گردشگری دینی یا مذهبی است. زائران بقاع متبرکه، از یک منظر گردشگران فرهنگی تلقی می‌شوند که برای زیارت اماکن، آثار و یادمان‌های مذهبی، انجام اعمال مذهبی، آموزش‌های دینی و گذراندن اوقات فراغت در مکان‌ها و مراکز مذهبی سفر می‌کنند (موسوی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۴۱). در زمینه تعریف اصطلاحات و طبقه‌بندی‌های جهانگردی و گردشگری که سفرهای زیارتی را نیز شامل می‌شود و امروزه یکی از بهترین ابزارهای تبادل و تعامل فرهنگی است، می‌توان به گروه‌های زیر اشاره کرد:

الف. توریسم فرهنگی: Cultural tourism

ب. توریسم مذهبی: Religious Tourism

ج. توریسم طبیعی: Natural tourism

ج. توریسم تجاری: Business Tourism

امروز صنعت گردشگری یا توریسم در همه ابعاد آن به سومین صنعت درآمدزا تبدیل شده و اهمیت این صنعت، از آن روست که سبب ایجاد اشتغال و افزایش درآمد و ارتباطات فرهنگی و اجتماعی می‌شود. در بین جوامع مسلمان و به‌خصوص توده‌های شیعی مذهب یا علاقه‌مند به امامان معصوم^(ع)، توریسم مذهبی اهمیت و گستردگی بیشتری نسبت به سایر توریسم‌ها دارد. گردشگری به‌عنوان یک پدیده فرهنگی، گسترش‌دهنده فرصت‌های تبادل فرهنگی بین گردشگر و جامعه میزبان است (تقوایی و

صفرآبادی، ۱۳۹۱: ۵۹) که می‌تواند به‌عنوان بستری برای ارتقای سطح فرهنگی، دینی و اجتماعی گردشگران مورد توجه قرار گیرد. در سفرهای مذهبی و زیارت، افراد گردشگر از اماکن مقدس مذهبی نظیر زیارتگاه‌ها و اماکن مذهبی بازدید می‌کنند که همانا آرامگاه پیشوایان معصوم و امام زادگان را در کنار مساجد مهم اسلامی شامل می‌شود. امروزه با توجه به توسعه گردشگری دینی ملل مسلمان، نوعی گردشگری حلال با تأکید بر مفاهیم مذهبی متداول شده که در آن تمام فعالیت‌های مربوطه، باید از نظر قوانین اسلامی مجاز شمرده شود. گردشگری مذهبی نه تنها بین مسلمانان که در اروپا نیز مورد توجه بوده و تاریخچه آن به سفرهای زائران قرون وسطی برمی‌گردد؛ به‌طوری که می‌توان مسافرت مذهبی زائران کلیسای اعظم کانتربوری در انگلستان، بازدید گسترده از کلیسای جامع «سنتیاگو دکوموستلا» در اسپانیا و مراسم ویژه سال روحانیون مسیحی در آلمان^۱ را از آن جمله دانست که امکان اجتماع و پذیرایی گردشگران مسیحی بسیاری را در کشورهای اروپایی محقق می‌سازد؛ همان‌گونه که در زیارت امام رضا^(ع) نیز اجتماع وسیعی از پیروان دین اسلام شکل می‌گیرد.

اگر به اهمیت سفر و گردشگری از دیدگاه فرهنگ اسلامی توجه کنیم، درمی‌یابیم که سفر و سیر و سیاحت، به‌عنوان سیر آفاق در برابر سیر انفس مورد توجه قرار گرفته و از مهم‌ترین آیاتی که به‌طور مستقیم به مقوله گردشگری و جهانگردی پرداخته است، می‌توان سوره مبارکه آل‌عمران (آیات ۱۳۷-۱۳۸)، سوره مبارکه توبه (آیه ۴۲)، سوره مبارکه یونس (آیه ۲۲)، سوره مبارکه نحل (آیه ۸۰)، سوره مبارکه انعام (آیه ۱۱)، سوره مبارکه یوسف (آیات ۱۰۹-۱۱۰)، سوره مبارکه عنکبوت (آیه ۲۰) و سوره مبارکه روم (آیات ۹-۱۰) را برشمرد. زیارت که شاخص‌ترین نمود گردشگری مذهبی است، همواره از صدر اسلام مورد توجه بزرگان اسلام بوده و بنیان‌گذار انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی^(ره) در بیانی فرمودند که «عتبه بوسی امام رضا^(ع) آرزوی من است» (خمینی، ۱۳۸۹،

1. Development Report 1999 (New York: Oxford University press, 1999

ج ۱۰: ۴۵۹). اگرچه نقش گردشگری دینی و زیارت امامان معصوم و از آن جمله زیارت پیشوای معصوم و امام رئوف حضرت امام رضا^(ع) که نگین مملکت ایران زمین است، در معرفی صحیح دین اسلام به عنوان آیین دوستی و معنویت، به سایر جوامع غیر مسلمان تا حدودی قابل توجه است و گردشگران با چشم خود می بینند که اختلاف جدی بین مذاهب اسلامی وجود ندارد، اما تأثیر عمده آن در تعامل و همگرایی فرهنگی، انس و الفت اسلامی و به عبارتی فرهنگ اخوت و برادری است که بسیار مورد تأکید دین مبین اسلام قرار دارد و نیز تعالی فرهنگی مردم جوامع اسلامی و ارتقای قدرت فرهنگی مسلمانان و همچنین بسترسازی برای تعاملات گسترده فرهنگی، دینی و اجتماعی فراملی است.

توسعه گردشگری دینی یا سفرهای زیارتی، از سویی مردم دنیا را با اسلام آشنا می کند و تأثیر تبلیغات دشمنان در مسیر اسلام هراسی را از بین می برد و از دیگر سو، زمینه ای برای رشد و تعدیل اقتصادی و کاهش فقر و محرومیت در جهان اسلام است و نیز باعث گسترش اشتراکات دینی و فرهنگی آنان و انسجام بیشتر امت مسلمان می شود. ناگفته پیداست که ایجاد محدودیت توسط وهابی ها از زیارت مرقد متبرکه پیامبر^(ص) و قبور ائمه اطهار^(ع)، تا حدود زیادی به دلیل ممانعت از تأثیر دینی، فرهنگی و سیاسی آن است؛ چرا که هرچه این نوع گردشگری و فرهنگ زیارت، بیشتر مورد توجه قرار گیرد و بناهای متبرکه و زیارت این اماکن شریفه توسعه یابد، سبب گسترش فرهنگ اهل بیت^(ع) و موجب قدرت یافتن تشیع می شود که مطلوب مذهب ضاله وهابیت و بدخواهان شریعت واقعی اسلام نیست.

۴- گردشگری دینی و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان

در ابتدا به الزاماتی که برای تحقق تعامل و اثرگذاری شایسته زیارت در توسعه دینی و فرهنگی زائران دارد، اشاره خواهد شد. تشیع با تأکید بر مسئله زیارت و انجام آداب

مناسک زیارت، عقاید خود را در جامعه و دنیا اشاعه می‌بخشد. زیارت نشان‌دهنده اهمیت دادن به مبانی فرهنگی و اعتقادی و اصول و باورهایی است که در آن زیارتگاه مشهود است؛ از این رو فرهنگ عمومی مجاوران بارگاه رضوی و اخلاق و باورهای اجتماعی که باید برگرفته از سیره امام‌رضا^(ع) باشد، موضوعی مهم در این خصوص تلقی خواهد شد. همان‌طور که رحیمی (۱۳۸۶: ۹۶) نیز در مطالعه مشابهی تأکید کرده، در زیارت اماکن متبرکه‌ای همچون مشهد مقدس، فضای شهر نیز در انعکاس ایدئولوژی موثر است و شهر اسلامی پایدار، باید بازتاب اندیشه‌های متعالی دین مبین اسلام در تمامی جوانب باشد.

به بیانی ویژگی‌هایی چون انسان‌گرایی، اندیشه‌گرایی، حفظ مواریت فرهنگی و طبیعی، هویت ملی و اجتماعی، پیشروگرایی، جهت‌گیری‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، گسترش روح عدالت اجتماعی و امنیت باید در جای جای شهر اسلامی پایدار هویدا باشد. انتظار می‌رود که زیارت از نگاه گردشگری دینی تأثیر مثبتی برافزایش الگوهای رفتاری درست و ارتقای سطح آگاهی‌های دینی و اجتماعی عمومی داشته باشد و از آثار ناهنجاری‌های اجتماعی جوامع زائر بکاهد و با تغییر هرچند کم و آرام در آداب و سنن محلی، فرهنگ و اعتقادات عمومی آنان را به سمت بهتر شدن سوق دهد. زیارت از نظر فرهنگ‌سازی، دارای نقش محوری در رفتار و تعاملات فردی و جمعی است. برنامه‌ریزی‌های زیارتی مشهد مقدس باید به گونه‌ای باشد که فضای معنوی زیارتگاه رضوی و اخلاق شهروندان این شهر، چه در فضاهای دینی و چه تجاری و چه تفریحی و ...، که با زائران در تماس هستند و نقش و کارکرد اثرگذاری دارند، تأثیر فرهنگی عمقی و فراگیر بگذارد تا شهر زیارتی مشهد الگویی از شهر اسلامی و به دور از بحران اخلاق اجتماعی ارائه و شناخته شود.

از آن‌جاکه تأثیر زیارت بر اخلاق شهروندی که از طریق تعامل شایسته و رعایت حقوق و حرمت شهروندان و زائران خود را نشان می‌دهد، می‌تواند روح معنوی و اخلاق

پسندیده شهروندی را فراتر از حرم مطهر به کل جامعه میلیونی این شهر تسری دهد؛ از این رو باید با استفاده از مفهوم زیارت موضوعاتی مانند فرهنگ، اخلاق شهروندی و سبک زندگی اسلامی را گسترش بخشید. در این جا باید متوجه بود که گرچه سکونت در شهر زیارتی همچون مشهد، ناخودآگاه می‌تواند بر پای‌بندی افراد به اصول فرهنگی و دینی آموزه‌های فرهنگ اسلامی تأثیرگذار باشد، اما این موضوع عمومیت ندارد و برخی شهروندان باید بیشتر پای‌بند به این موضوع باشند که در شهری مذهبی زندگی می‌کنند و باید سبک زندگی آنان بازتابی از شهر و فرهنگ اسلامی باشد. بدیهی است در شهری که منتسب به امام هشتم^(ع) است، باید مکارم اخلاقی، داشتن حجاب و پوشش اسلامی، احترام به هم‌کیشان و مهمانان غیر هم‌کیش، تعامل خوب با زائران بارگاه رضوی و امر عمل به نیکی و نهی از هنجارهای غلط دینی و فرهنگی، باید نسبت به سایر شهرها نمود بیشتری داشته باشد تا در تعامل دوسویه زائر و شهروندان این شهر زیارتی، آثار مثبتی برجای گذارد. این موضوع مهم در توسعه گردشگری زیارت و افزوده شدن به تعداد زائران نیز بی‌تأثیر نخواهد بود. به‌عنوان مثال اگر فرهنگ میزبانی و آیین مهمان‌نوازی را که از موضوعات کلیدی و اساسی در توسعه گردشگری شهرهاست به‌عنوان یکی از آداب و رسوم بسیار زیبا و تأثیرگذار در یک جامعه بدانیم، مطرح شدن آن منوط به ایجاد آثار و جاذبه‌های فرهنگی و رفتاری است.

این موضوع از منظر معماری شهری و اقتصاد زیارتی نیز قابل توجه است. صنایع و سوغات شهر مشهد برای گردشگران دینی از اقصی نقاط کشور و جهان، باید نماد فرهنگی و اسلامی داشته باشد و تداعی‌کننده فرهنگ زیارت و آموزه‌های فرهنگ اسلامی برای زائران باشد.

از طرفی معماری مبتنی بر ایدئولوژی، بین فناوری و فرهنگ پلی برقرار می‌کند و گنجینه‌ای ارزشمند برای آن منطقه محسوب می‌شود و می‌تواند فرصت مناسبی برای جذب گردشگران و اثرگذاری فرهنگی و معنوی بر آنان باشد. بی‌تردید زائران و

مجاوران که با فضای شهر زیارتی مشهد مقدس در تماس هستند، فضایی که قداست و حرمت خود را از حرم مطهر گرفته است وقتی با زیبایی‌های گوناگون آن در عرصه‌های فرهنگی و هنری مواجه می‌شوند، از آن تأثیر می‌پذیرند. نقش و تأثیرات زیارت امام رضا^(ع) یا سفرهای زیارتی به مشهدالرضا در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان، در چند محور ذیل مورد مذاقه و بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۴. تعمیق اعتقادات مشترک فرهنگی با تاسی از آیین حنیف اسلام

حرم مطهر امام رضا^(ع) هسته مرکزی در نظام فرهنگ‌سازی زیارت و نقطه عطفی در اعتقاد درونی شیعیان به اهل بیت عصمت و طهارت است. این بارگاه و مکان مقدس، با برخورداری از امکانات مذهبی، فرهنگی و اجتماعی و معماری چشم‌نواز اسلامی که زیبایی معنوی را متبادر می‌کند، در کنار طیف وسیع مسئولان و کارکنان خدوم آن و تنوعی از برنامه‌های آموزشی، تبلیغی و فرهنگی، می‌تواند بستر مناسبی برای فرهنگ‌سازی زیارت و استفاده از این فرصت برای هم‌اندیشی و همگرایی معنوی زائران و تعمیق اعتقادات مشترک فرهنگی آنان و حتی دیگر مذاهب اسلامی با تاسی از آیین حنیف اسلام فراهم کند.

در واقع نقش اصلی در ایجاد فرهنگ مطلوب زیارت، خود حضور در فضای قدسی حرم مطهر و زیارت توأم با معرفت دینی است که چنان‌چه با برنامه‌های آموزشی- تبلیغی و عبادات توأم با اندیشه و بهره‌گیری از فرصت موجود و اثرگذار اماکن و امکانات زیارت و عبادات جمعی همراه شود، فرایندی سیستمی و اثربخشی را در شاکله زیارت فراهم می‌کند و گامی بلند در ارتقای سطح دینی و معرفتی جوامع مسلمان خواهد بود که زائر این بارگاه ملکوتی هستند. انتظار می‌رود مسئولان امر از طریق تدوین اسناد توسعه‌ای، طراحی فرایندهای آموزش محور و سیاست‌گذاری مناسب و در نظر گرفتن ابعاد فرهنگی و اجتماعی در کنار ابعاد دینی و زیارتی، روند توسعه کمی و کیفی

زیارت را تسهیل و اثربخش‌تر کنند و به مدیریت گفتمان‌های دینی و ایجاد فضای گفتگویی برای اقلیت‌های دینی زائر، اهتمام ورزند. زیارت یکی از روش‌های تربیت اخلاقی است که با رفع یا تضعیف موانعی مانند شک و تردید، دنیاگرایی و آثار گناهان و همچنین با ایجاد و تقویت عواملی مانند معرفت، امید، یاد خدا و ایمان موجب بالندگی در هریک از ساحت‌های بینشی، گرایشی و توانشی و سرانجام رشد اخلاقی می‌شود (فقیهی و عسکری، ۱۳۹۳: ۵). تمام عوایدی که در مطالعه مزبور قید شده، در واقع در تعمیق اعتقادات مشترک زائران از هر مذهب اسلامی موثر خواهد بود.

توحید محوری در جوامع اسلامی و محوریت فرهنگ دینی، ایمان به وحدانیت و یگانگی، بندگی خداوند متعال و آیین پیامبر گرامی اسلام، زمینه مساعدی را برای تقویت اشتراکات دینی و فرهنگی مسلمانان در جریان سفرهای زیارتی که به مشهد صورت می‌گیرد، فراهم می‌آورد. برای گردشگر مسلمان، فضای معنوی حرم مطهر رضوی و شهر مشهد که متأثر از آن است، جاذبه دارد. بدیهی است بسیاری از مسلمانان دوست دارند به مناطقی سفر کنند که فرهنگ و ارزش‌های اسلامی بر آن‌ها حاکم است.

جامعه‌پذیری بر پایه باورها و اعتقادات مشترک فرهنگی و ارزش‌های اسلامی از جمله لوازم گردشگری دینی و از جمله سفر زیارتی امام‌رضا^(ع) است و برخی فرایض اسلامی و برنامه‌های دینی و فرهنگی آن و نمایشگاه‌ها و موزه‌های پیرامون بارگاه ملکوتی امام‌رضا^(ع) نیز می‌تواند ضمن جذب گردشگر مذهبی، فرصت‌های جدیدی برای تعامل و ارتقای فرهنگ دینی به همراه داشته باشد.

به‌طور کلی باید گفت زیارتگاه‌های مهم و در صدر آن‌ها حرم امام‌رضا^(ع) در ایران، می‌تواند مسلمانان را گرد هم آورد و آن‌ها را در یک مسیر وحدت و ارتقای اعتقادات، فرهنگ و تمدن مشترک اسلامی جهت دهد و همچنین بستر مناسبی را برای افزایش آگاهی‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی را فراهم کند.

براساس نتایج پژوهشی در موضوع گردشگری دینی در قم توسط شاپورآبادی و همکاران (۱۳۹۰: ۱۳۰)، مشخص شده که استفاده بهینه از جاذبه‌های مذهبی، تاریخی و فرهنگی شهر قم در کنار سودآوری اقتصادی آن، منجر به ترویج و گسترش ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی، معرفی ارزش‌های انقلاب و فرهنگ ناب اسلامی- ایرانی و غنا بخشیدن به فرهنگ معنوی در سطوح بین‌المللی، منطقه‌ای و ملی می‌شود.

۲-۴. همگرایی و انسجام فکری و فرهنگی توده‌های مسلمان و اقوام مختلف ایرانی و غیر ایرانی

در آموزه‌های اسلامی توجه خاصی به وحدت و همبستگی اجتماعی در میان مسلمانان و تداوم و نهادینه کردن آن بر اساس تعالیم الهی دارند. وحدت و همبستگی اجتماعی بر محور دین از جمله سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران است که می‌تواند در عرصه گردشگری دینی نیز مورد توجه باشد!

زیستن در عصر نوین اجتماعی، بدون ارتباط با دیگر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، تقریباً ناممکن به نظر می‌رسد. امروزه دستیابی به پیشرفت و توسعه نیز مستلزم برخورداری از سطحی موثر از همکاری‌ها و تعاملات برون مرزی است (خورسندی، ۱۳۸۷: ۱۱۲) و بی‌تردید یکی از گزاره‌های این تعاملات گردشگری دینی یا سفرهای زیارتی است. نبود مدارا و تحمل فرهنگی نسبت به قومیت‌های مختلف می‌تواند زمینه‌های شکل‌گیری تضاد، تفرقه و تبعیض را فراهم آورد و آموزه‌های بین فرهنگی در جریان زیارت امام هشتم می‌تواند افراد جامعه را که به‌عنوان گردشگر دینی یا زائر از اقصا نقاط کشور یا مناطق اسلامی جهان بدین سو می‌آیند به تفاوت‌های فرهنگی آگاه و ضرورت درک متقابل دینی و گسترش مبانی درست فرهنگ شیعی را فراهم آورد و به تعبیر عاملی و محمدخانی (۱۳۸۷: ۴۲)، فرهنگ مدارا و مسامحه را برای آن‌ها درونی کند.

۱. منشور جمهوری اسلامی ایران، پورتال الگوی ایرانی- اسلامی توسعه، پژوهشکده مطالعات کاربردی قدر، ۱۳۸۹.

از طرفی دیگر باید آگاه بود که در هر جامعه بشری که به مرحله‌ای از مراحل رشد فرهنگی رسیده باشد، می‌توان دو نظام نیرو و تشخیص داد که ضامن انسجام یا همبستگی آن جامعه باشند که عبارتند از نیروهای اخلاقی یا معنوی و نیروهای مادی (شهید زاده، ۱۳۶۳: ۲۱)^۱. هیچ همگرایی و انسجامی بدون در نظر داشت نقطه‌های مشترک و محورهای انسجام امکان‌پذیر نیست و این همگرایی و انسجام فکری و دینی در جریان زیارت امام‌رضاع^(ع) به خوبی شکل می‌گیرد.

اگر کشورهای اروپایی دست به تشکیل اتحادیه اروپا زده‌اند، محور این همگرایی ضمن جغرافیای مشترک، اشتراکات فرهنگی آن‌ها و تلاش در جهت انسجام فکری، فرهنگی و سیاسی آن‌هاست. در واقع آن چه که می‌تواند محور، پایه و اساس انسجام اسلامی را شکل دهد دین، فرهنگ و تمدن و عقاید مشترک است (کامران، ۱۳۸۲: ۳۳). از این رو ارتباطات گسترده اجتماعی مردم مسلمان کشورهای اسلامی در بازدیدها و سفرهای زیارتی به زیارتگاه‌های مهم مسلمانان و به‌خصوص حرم امامان معصوم، می‌تواند در زدودن ناهمگونی‌ها و تقویت اشتراکات فرهنگی تأثیرگذار باشد.

با وجود آن که استراتژی اتحاد و همگرایی و انسجام یکی از دغدغه‌های برخی از کشورهای اسلامی بوده، اما اختلافات و ناهمگونی‌های سیاسی حاکم بر کشورهای اسلامی، موجب شده است که این کشورها در نظام بین‌المللی تأثیرگذاری چندانی نداشته باشند و این جاست که تعاملات مردمی در جریان گردشگری دینی و زیارت بارگاه رضوی می‌تواند جای تعاملات سیاسی دول اسلامی را تا حدودی پر می‌کند.

۳-۴. آگاهی روشن از مبانی فرهنگ اسلامی و شیعی و تعدیل نگرش‌های افراطی و غیرمنطقی پیروان برخی مذاهب اسلامی

حیات بشری همواره با فرهنگ توأم بوده و فرهنگ بالنده باید برای تکامل، با سایر

۱. به نقل از گاتنانا موسکا و گاستون بوتو

فرهنگ‌ها و جذب عناصر مثبت آن توانایی تبادل داشته باشد. بنابراین تمام فرهنگ‌ها باید در تعامل با یکدیگر باشند (طباطبایی و محمدیان، ۱۳۹۱: ۱۱۱). فرهنگ اسلامی کشورهای مسلمان‌نشین نیز در بخش‌هایی که با عادات نادرست و گاه شرک‌آمیز عجین گشته، باید پیراسته شود و رو به کمال قرار گیرد. زدودن غبار مهجوریت از سیمای دین و اصلاح انحرافات به وجود آمده در رفتار دینداران و مقابله با خرافه، بدعت و تحریف با آگاهی‌رسانی درست، می‌تواند در تعدیل نگرش‌های افراطی و غیرمنطقی پیروان برخی مذاهب اسلامی و ارتقای فرهنگی جوامع دینی کمک می‌کند و نگاه جوامع غیرمسلمان را که تحت سیطره تبلیغاتی صهیونیسم جهانی است، تعدیل و مثبت کند. چنین پیرایش فرهنگ دینی و بازخوانی آموزه‌های دینی که نیازمند اطلاع‌رسانی صحیح مبانی اعتقادات دینی و فرهنگ تعالی بخش اسلامی است، در زیارت از اماکن مقدسه و به‌خصوص بارگاه رضوی در کشور بزرگ اسلامی ایران به خوبی شکل می‌گیرد و توطئه دشمنان را در تفرقه و زشت جلوه دادن فرهنگ تشیع خنثی می‌کند. باید متوجه بود که در این جا تنوع فرهنگی زائران، تهدید نیست، بلکه انحرافات و تندروی‌ها و نگرش‌های افراطی و غیرمنطقی یک تهدید است و حضور زائران از مذاهب مختلف اسلامی و اقوام متعدد، فرصتی است تا آنان با تعامل شایسته و تبادل اندیشه، با تفکر و اندیشه ناب اسلامی که در مذهب تشیع متبلور شده، آشنا شوند و به‌عنوان نمایندگان از آن مذاهب و جریانات، در عرصه اجتماعات خود نقش‌آفرینی کنند و بدین طریق، ترویج این آگاهی و شناخت روشن از مبانی فرهنگ اسلامی و شیعی، به سطوح بیشتر اجتماعی تسری یافته و در تعدیل نگرش‌های افراطی و غیرمنطقی پیروان برخی مذاهب اسلامی مؤثر واقع شود. در این جا باید دقت کرد که نوع مذاکره، تعامل و گفت و گو و حتی مناظره دوستانه، باید به‌نحوی باشد، که در کنار وحدت، به روشنگری دینی با تاسی از سیره ائمه معصومین و به‌ویژه حضرت امام‌رضا^(ع) دامن زند. روش و سیره امام‌رضا^(ع) و همه امامان معصوم^(ع)

در محاورات اجتماعی و مباحثات و مناظرات، بر خصایص فرهنگی و انسانی استوار بوده است. پژوهشی با عنوان سیره اهل بیت^(ع) در برخورد با مسلمانان غیر شیعه نشان می‌دهد که ائمه معصومین^(ع) ضمن همکاری در امور مهم اجتماعی مسلمانان و کوشش برای مبارزه با انحرافات، مهم‌ترین روش‌های برخورد آنان با عامه مسلمانان غیرشیعه، رعایت مدارا و اخلاق اسلامی، خوش رفتاری، پیشگام شدن در امور خیر، دلسوزی و مهربانی، همکاری در رفع مشکلات، برقراری ارتباط صمیمی و همنشینی و حضور در مراسم مذهبی بوده است (کاظمی، ۱۳۹۳: ۱۵۵).

متابعت از روش و اندیشه حق، استواری در وحدانیت الهی و ثابت قدم بودن در اعتقادات دینی که اساس دین محمدی و فرهنگ اسلامی است، در کنار دفاع از حریم اندیشه شیعی، از خصوصیات بارزی است که در گفتار حضرت امام‌رضاع^(ع) و رویه مناظره ایشان مشهود بوده و باید سرمشق قرار گیرد.

درواقع با کشف اصول فرهنگی حاکم بر گفت و گوی معصومین و واکاوی مناظرات امام‌رضاع^(ع) می‌توان با همان ویژگی‌های فرهنگی، گفتمان‌های دینی را در بین زائران دیگر ملل و مذاهب مورد توجه قرار داد و به فرجام خوب آن از جمله ترویج مکتب به حق تشیع و نمایاندن چهره واقعی امیدبخش اسلام و تعدیل نگرش‌های افراطی امیدوار بود. کاملاً مشخص است که با وجود تنوع فرهنگی و جغرافیایی جهان اسلام و وجود ارزش‌ها و عقاید مشترک، جهان اسلام می‌تواند در اتخاذ یک استراتژی جهانی برای افزایش همکاری‌های اطلاعاتی، اقتصادی و اجتماعی بهره جوید (جعفرپور، ۱۳۸۴: ۹۴) و البته این موضوع مهم، از طریق زائران حریم رضوی از طیف‌های مختلف مذهبی و اجتماعی - به‌عنوان سفیران فرهنگی - قابل تحقق خواهد بود.

در برنامه‌های گردشگری دینی و سفرهای زیارتی امام‌رضاع^(ع) و مجامع غیر رسمی که در فضای حرم شکل می‌گیرد و نیز سخنرانی‌ها و برنامه‌های فرهنگی با رویکرد دینی،

می‌توان به تحقق استراتژی‌های مشترک اقوام ایرانی و نیز ملل اسلامی، به‌عنوان یکی از کارآمدترین شیوه‌های تحقق مطلوب آن دست یافت. همچنین از آن‌جاکه در برخی کشورهای اسلامی افراد و گروه‌هایی وجود داشته‌اند که به‌صورت افراطی عمل کرده و خواسته یا ناخواسته به تعصب‌ها دامن زده و همگرایی‌ها را با بن‌بست مواجه کرده‌اند؛ از این‌رو لازم است که درکنار هویت‌های خاص اقوام، یک هویت مشترک نیز مطرح باشد و چنین هویتی می‌تواند از طریق گسترش ارتباطات دینی و فرهنگی در عرصه سفرهای زیارتی و برنامه‌های دینی- فرهنگی زائران حرم رضوی نهادینه شود.

۴-۴. تقابل با هجمه فرهنگی به اسلام و سیاست‌های انزواطلبانه غرب و صهیونیسم

کلان شهر مشهد، شهری است که علاوه بر جنبه زیارتی، با داشتن جاذبه‌های منحصر به فرد فرهنگی، تاریخی، علمی، پزشکی، تجاری و قابلیت‌های موجود در زمینه گردشگری، سالانه گردشگران زیادی را به خود جلب می‌کند و امروزه به‌عنوان یکی از قطب‌های مهم و سرآمد گردشگری در ایران به‌شمار می‌آید، که تعداد بسیار زیادی از زائران و گردشگران را در خود جای می‌دهد؛ از این‌رو افراد گوناگونی از ملل مختلف، به واسطه این جذابیت‌های خاص فرهنگی، به این شهر سفر می‌کنند و احتمالاً غالب گردشگرانی که از کشورهای غربی نیز به ایران سفر می‌کنند، از این شهر بزرگ تمدنی نیز بازدید می‌کنند. وجود چنین شرایطی، آنان را با فرهنگ سراسر مهر و عطوفت پیروان مکتب اهل بیت^(ع) آشنا و دروغ پراکنی سیاستمداران صهیونیسم و رسانه‌های بین‌المللی آنان نسبت به شیعه را خنثی خواهد کرد و فرصت بسیار مغتنمی در راستای مبارزه با هجمه فرهنگی دشمنان به کیان اسلام و تشیع خواهد بود. این فرصت را باید بسیار غنیمت دانست و در ابعاد گوناگون مورد توجه قرار داد. به‌عنوان مثال در عرصه اقتصاد زیارتی، بسته مناسبی که گویای محصول اسلامی و انتقال‌دهنده فرهنگ شیعی برای زائران خارجی تهیه کرد. بسیاری از کشورهای غربی از اهمیت این موضوع غفلت

نکرده‌اند و فرهنگ خود را از طریق محصولات تولیدی خود به گردشگران انتقال می‌دهند. ناگفته پیداست که به‌کارگیری فرهنگ و عناصر فرهنگی، از مهم‌ترین شیوه‌هایی است که کشورهای غربی برای دست یافتن به مقاصد سلطه طلبانه خود در پیش می‌گیرد. برتری‌خواهی و سلطه طلبی‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و نظامی قدرت‌های بزرگ و سیاست‌های انزواطلبانه غرب و صهیونیسم، مانع افزایش انسجام اسلامی است و توسعه فرهنگ زیارت و تعاملاتی که در سفرهای زیارتی شکل می‌گیرد، اثر سیاست تفرقه‌افکنانه آن‌ها را تا حدی خنثی خواهد کرد. آن‌ها همواره استراتژی و سیاست «تفرقه بینداز، حکومت کن» را در پیش گرفته و با هر عملکردی که دایره قدرت ملل مسلمان را تقویت کند و به توسعه فرهنگی و اقتصادی آن‌ها بینجامد، مقابله می‌کنند. از آن‌جاکه والاترین عنصری که در موجودیت هر جامعه دخالت اساسی دارد، فرهنگ آن جامعه است، بنابراین صیانت از فرهنگ اسلامی، برای تمامی مسلمانان از کشورهای مختلف یک ضرورت است و یکی از مهم‌ترین شیوه‌های حراست از فرهنگ اسلامی در ایران، تحکیم اعتقادات دینی است که در برنامه‌های زیارتی امام‌رضا^(ع) و در هر قشری از اجتماع (اعم از گروه‌های دانشجویی، بازاری و ...) قابل تحقق است. جریان‌سازی فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی، از مهم‌ترین فعالیت‌هایی است که در فرصت‌های موجود در گردشگری دینی و سفرهای زیارتی ملل مسلمان و از جمله سفر زیارتی مشهد مقدس قابل اجرا و البته نتیجه بخش است. موضوعات مهمی که در فرهنگ اسلامی در همه مذاهب مشترک و مورد توجه است، نظیر تحکیم اخوت اسلامی و حریم عفاف و حجاب که سلامت خانواده و پایداری و سعادت جامعه را بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی به دنبال دارد، در حرم پیشوایان معصوم و نیز مساجد که محبوب‌ترین مکان نزد خداوند متعال و مهم‌ترین میراث فرهنگی جهان اسلام در فرهنگ‌سازی دینی، مبارزه با ستم و بی‌عدالتی و هدایت انسان‌هاست، قابل توجه است و از جمله دستاوردهایی فرهنگی - مبتنی بر فرهنگ اسلامی - است که باید مورد اهتمام

مسلمانان در عرصه فرهنگی، به‌ویژه در سفرهای زیارتی، همچون سفر میلیونی زیارتی قشربای گوناگون مردم به شهر مشهد قرار گیرد و آنان را از هجوم فرهنگ نامیمون بیگانه مصون بدارد.

۵- نتیجه‌گیری

در این مقاله نقش گردشگری مذهبی یا سفرهای زیارتی به مشهد مقدس و تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام‌رضا^(ع) در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان، در چند محور گوناگون بررسی شد، تا ضمن ارائه نقش و کارکرد سفرهای زیارتی در تبادلات و تعاملات فرهنگی و اجتماعی و نیز ارتقای فرهنگی مسلمانان، راهکارهای پیشنهادی در جهت ایفای نقش مؤثرتر دول و ملل اسلامی در تعاملات فرهنگی از طریق گردشگران سفرهای زیارتی امام‌رضا^(ع)، به‌عنوان سفیران فرهنگی ارائه شود.

سفر زیارتی یا گردشگری مذهبی، دارای مزایای ارتباطی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و تأثیرات بین‌المللی است که به اعتقاد نامی (۱۳۹۰: ۱۰۰)، در سه دهه اخیر گسترش قابل توجهی در شهر مشهد به‌عنوان تنها کلان‌شهر شرق کشور و دومین کلان‌شهر مذهبی جهان، داشته و ورود میلیونی زائران به این شهر بزرگ، آثار شگرفی در تبال فرهنگی و اجتماعی، در کنار رونق اقتصاد این شهر دارد. گردشگری دینی و به عبارتی سفر زیارتی، می‌تواند زمینه ایجاد ارتباطات فرهنگی موثر بین زائران و ترویج آیین‌های مذهبی در بین آنان و آگاهی بیشتر از آموزه‌های دینی در جریان سفر زیارتی را از جمله دعا و مناجات دسته‌جمعی، سخنرانی اعتقادی و ... فراهم آورد. شهر مشهد، به برکت وجود حرم امام‌رضا^(ع)، به‌عنوان مهد تشیع و اشاعه فرهنگ رضوی در ایران اسلامی مطرح است که با داشتن ویژگی‌های برجسته دینی و فرهنگی که مبتنی بر هجرت و تبلیغ تعالیم تشیع توسط امام‌رضا^(ع) و دفن شدن پیکر مطهرش در این مکان و مأمّن شدن دل‌های بسیاری از توده‌های مردم است، توانسته کارکرد دینی و فرهنگی مطلوبی را

داشته باشد. داشتن جذابیت‌های فرهنگی و تاریخی مشهد در کنار وجود حرم مطهر امام‌رضا(ع)، امکان آشنایی زائران را با وجوه فرهنگ شیعی و ایرانی برای زائران سایر کشورها و امکان تبادل و تعامل فرهنگی را فراهم می‌کند. با توجه به این تحقیق، می‌توان گفت که شهر زیارتی مشهد به‌عنوان قطب معنوی ایران و یکی از مقاصد گردشگری دینی مسلمانان جهان، می‌تواند بستر توسعه فرهنگی و تعامل و تبادل فرهنگی و اجتماعی را با کارکردهایی چون تعمیق اعتقادات مشترک فرهنگی، همگرایی و انسجام فکری و فرهنگی توده‌های مسلمان، آگاهی‌افزایی مبانی فرهنگ شیعه و تعدیل نگرش‌های افراطی برخی مذاهب، تقابل با هجمه فرهنگی به اسلام و بازآفرینی فرهنگ و تمدن قدرتمند اسلامی فراهم کند و به یکی از گزاره‌ها و فرصت‌های مغتنم در ترویج بنیان‌های فرهنگ دینی و ارتقای سطح فرهنگی مسلمانان مطرح شود که باید با سیاست‌گذاری‌های کارشناسی و از ابعاد گوناگون، در جهت اثرگذاری هر چه بیشتر زیارت بر ارتقای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جوامع مسلمان حرکت کرد.

بی‌تردید توسعه گردشگری مذهبی (سفرهای زیارتی) در راستای رشد روز افزون مسافرت‌های داخلی و سایر کشورها به شهر مقدس مشهد، زمینه مناسبی را برای نشر افکار اسلام و ارتقای سطح آگاهی‌های فرهنگی و اجتماعی قشرهای مختلف مسلمان فراهم کند. استفاده از فرصت‌هایی چون وجود اشتراکات اعتقادی مسلمانان شیعه مذهب جهان و علاقه‌مندی برخی مذاهب اسلامی به خاندان نبی مکرم اسلام و نیز جاذبه‌های گردشگری مشهد از یک سو و فعالیت‌های خوب دیپلماسی و تقویت نهادهای فراملیتی اسلامی چون سازمان کنفرانس اسلامی از دیگر سو، می‌تواند در جهت بازآفرینی فرهنگ و آموزه‌های اصیل اسلامی و نیز همگرایی و انسجام کشورهای اسلامی از طریق آثار حاصل از توسعه برنامه‌های زیارتی مورد توجه قرار گیرد. از این رو لازم است گردهمایی زائران حرم رضوی از اقصی نقاط ایران و جهان، با برنامه‌ها و سیاست‌های مطلوب و هدفمندی مدیریت شود، تا به رشد و ارتقای فرهنگی و توسعه همه جانبه ملت‌های

مسلمان و همگرایی، وحدت و اخوت بیشتر آنان و تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها بینجامد. از عواملی که در جهت ایفای بهتر نقش دولت‌های اسلامی، نهادهای مردمی و جوامع شیعی در تعاملات فرهنگی، از طریق گردشگران سفر زیارتی مشهد به‌عنوان سفیران فرهنگی این سفر زیارتی قابل توجه بوده و به‌عنوان راهکارهای پیشنهادی منتج از این تحقیق، در جهت اثربخشی بیشتر نقش فرهنگی و اجتماعی زیارت حرم امام‌رضا^(ع) در تبادل و ارتقای فرهنگی جوامع مسلمان قابل ارائه است و لازم است مورد اهتمام مسئولان امر واقع شود، می‌توان به اختصار به سه مورد کلی زیر اشاره کرد که به‌نظر می‌رسد هر یک، قابلیت پژوهش و مطالعه را نیز داشته باشد:

الف. سیاست‌گذاری مبتنی بر همگرایی اسلامی و توسعه ارتباطات و مبادلات سازنده فرهنگی، علمی و اقتصادی بین دول و ملل اسلامی که بتواند زمینه‌ساز روابط و سفرهای بیشتر سایر ملت‌های مسلمان به ایران و نقاط زیارتگاهی آن و در صدر آن مشهد مقدس شود و در نهایت بستر تعامل فرهنگی، اجتماعی و دینی را فراهم کند. در این زمینه گسترش طرح‌های مهم داد و ستد مشترک فرهنگی به‌خصوص از طریق رسانه‌ای و دانشگاهی و اتخاذ تفاهم‌نامه‌ها و عقد قراردادهای نهادهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشورهای اسلامی در سطوح خرد (نهادهای دینی و فرهنگی شیعی مذهب یا مذاهب اسلامی) و کلان (سطوح ملی و منطقه‌ای) برای توسعه خدمات و برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی و رفاهی به زائران، می‌تواند موثر واقع شود.

ب. شناخت و رصد چالش‌هایی که مانع توسعه ارتباطات و تعامل فرهنگی و اجتماعی زائران مختلف جوامع مسلمان می‌شود، نظیر چالش‌ها و عوامل درونی همچون نهادینه نشدن هویت مشترک اسلامی، تعصب و افراط‌گرایی جاهلانه، مرزبندی‌های سیاسی و قومیتی و ... و چالش‌ها و عوامل بیرونی همچون عوامل سیاسی، اقتصادی و نظامی، سیاست‌های خصمانه کشورهای غربی با هدف نا امن کردن و نا امن نشان دادن

❖ سال پنجم، شماره ۸۸، تابستان ۱۳۹۶ ❖
کشور و ... که لازم است مورد بررسی و پایش قرار گیرد، تا سیاست توسعه برنامه‌های زیارتی و تبادل و ارتقای فرهنگ دینی زائران فزونی یابد.

ج. تدوین و اجرای منسجم برنامه‌های جذاب، پرمحتوا و اثربخش فرهنگی، هنری و رسانه‌ای با رویکرد دینی برای زائران سایر کشورهای اسلامی که به مشهد مقدس عزیمت می‌کنند، در جهت توسعه و بهره‌برداری از این سفرهای زیارتی و همچنین انجام ارزیابی مستمر از روند تأثیر کمی و کیفی زیارت بر تعامل فرهنگی و ارتقای دینی فرهنگی این زائران برون‌مرزی که در نهایت این ارزیابی‌ها (در قالب کار پژوهشی)، در جهت برنامه‌ریزی بهتر و اثرگذارتر در این زمینه قابل استفاده است. در کنار آن، باید اصلاح راهبردهای سیاست خارجی نیز در جهت روشنگری فرهنگی و سیاسی مسلمانان سایر کشورهای جهان از حقیقت تشیع، توسل و زیارت، با هدف جلب نظر آنان به سفر فرهنگی، زیارتی به ایران و شهر مقدس مشهد و توسعه فرهنگ و عقاید شیعه در جهان از طریق انتقال مفاهیم و آموزه‌های فرهنگی و دینی به زائران بارگاه ملکوتی حضرت امام‌رضا(ع)، مورد توجه قرار گیرد.

منابع و مأخذ

- احمدی شاپورآبادی، محمدعلی و احمد سبزآبادی، (۱۳۹۰)، «تجلیلی بر ظرفیت‌های توسعه گردشگری مذهبی - فرهنگی کلان شهر قم»، فصلنامه مطالعات ملی، سال دوازدهم، شماره ۲، صص ۱۱۳-۱۳۲.
- تقوایی، مسعود و اعظم صفراآبادی، (۱۳۹۱)، «توسعه گردشگری فرهنگی با تأکید بر جاذبه‌های تاریخی مطالعه موردی: جاذبه‌های تاریخی شهر اصفهان»، فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۲۱، صص ۵۹-۶۹.
- جعفرپور، رشید، (۱۳۸۴)، «تنوع فرهنگی جهان اسلام و چالش‌های موجود در عصر جهانی شدن»، دو فصلنامه معارف اسلامی و حقوق، شماره ۱۹-۱۶، صص ۱۰۱-۹۴.
- خمینی، روح الله، (۱۳۸۹)، صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی^(ره)، ج ۱۰، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره)، چاپ پنجم.
- خورسندی، علی و محمدجواد لیاقت‌دار، (۱۳۸۷)، «ارتباطات بین دانشگاهی و نقش آن در گسترش همکاری‌های فرامرزی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، سال دوم، شماره ۱، صص ۱۱۱-۱۱۳.

- ❖ رحیمی، حسین، (۱۳۸۶)، «در جستجوی شهر اسلامی پایدار»، نشریه پیک نور، سال پنجم، شماره ۲، صص ۹۸-۹۰.
- ❖ زکریایی کرمانی، ایمان، (۱۳۹۴)، «اهمیت شناخت مفاخر برای اعتلای هویت فرهنگی معاصر ایران»، فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، شماره ۳۱، صص ۱۵۳-۱۶۳.
- ❖ سقایی، مهدی؛ فرامرز نودهی؛ زهره جوانبخت و سید محمدباقر طباطبایی، (۱۳۹۱)، «متن فضایی زیارت امام رضا^(ع)»، مجله مطالعات اجتماعی ایران، شماره ۲۰، صص ۱۷۷-۱۸۰.
- ❖ شریعتی، سیدصدرالدین؛ اکبر پورفرج و محمد حیدری، (۱۳۹۱)، «نقش تمدن اسلامی در توسعه گردشگری مقصدهای مذهبی (مورد مطالعه: شهر قم)»، فصلنامه مطالعه جهانگردی، دوره ۷، شماره ۱۸، صص ۱-۲۳.
- ❖ ضیایی، آرش؛ علی خوشاب و ریحانه علایی، (۱۳۹۴)، «بررسی و تحلیل تأثیر فرهنگ میهمان‌نوازی بر توسعه گردشگری شهر مشهد»، مجموعه مقالات هفتمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تأکید بر راهبردهای توسعه شهر، صص ۱۵-۱۶.
- ❖ طباطبایی امیری؛ فایزه سادات و اکرم محمدیان، (۱۳۹۱)، «نقش تربیت دینی خانواده در مقابله با تهاجم فرهنگی»، پژوهش نامه اسلامی زنان و خانواده، سال پنجم، شماره ۱۲، صص ۱۱۱-۱۲۴.
- ❖ عاملی، سعیدرضا و نجمه محمدخانی، (۱۳۸۷)، «ارتباطات بین فرهنگی و گفتمان حقوقی، آموزشی و رسانه‌ای ایرانی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، شماره ۱۴، صص ۴۱-۴۶.
- ❖ فقیهی، سیداحمد و ابوالفضل عسکری، (۱۳۹۳)، «تأثیر زیارت مشاهد اهل بیت علیهم السلام بر رشد اخلاقی»، دوفصلنامه معرفت اخلاقی، شماره ۱۶، صص ۵-۱۶.
- ❖ فولادی، محمد و محمدجواد نوروزی، (۱۳۹۴)، «جایگاه زیارت در آیین کاتولیک و مذهب شیعه، بررسی و مقایسه»، فصلنامه معرفت ادیان، شماره ۲۵، صص ۷-۱۷.
- ❖ قدیری، مجتبی؛ محمدامین خراسانی؛ محمدمهدی ضیانوشین و فرزاد ویسی، (۱۳۹۰)، «همگرایی و همکاری محدود منطقه‌ای، راهکاری برای توسعه گردشگری فرهنگی»، مجله مطالعات ملی، سال ۱۲، شماره ۱، صص ۱۴۰-۱۱۷.
- ❖ کاظمی، سیدعباس، (۱۳۹۳)، «سیره اهل بیت^(ع) در برخورد با غیر شیعه»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۵۸، صص ۱۵۵-۱۸۲.
- ❖ گائنانا موسکا و گاستون بوتو، (۱۳۶۳)، تاریخ عقاید و مکتبهای سیاسی، ترجمه: حسین شهیدزاده،

مطالعه تأثیرات فرهنگی و اجتماعی زیارت امام‌رضا^(ع) ❖ ۶۱

تهران: انتشارات مروارید، چاپ دوم.

- لوکلر، ژرار، (۱۳۸۲)، **جهانی شدن فرهنگی آزمونی برای تمدن‌ها**، ترجمه سعید کامران، تهران: انتشارات وزارت خارجه جمهوری اسلامی ایران.
- مقصودی، مجتبی و بابک ارسیا، (۱۳۸۸)، «جایگاه گردشگری در تعمیق همبستگی ملی در ایران»، **نشریه مطالعات ملی**، سال ۱۰ شماره ۱۴، صص ۹۹-۱۱۸.
- موسوی، میرنجف؛ ناصرسلطانی و علی باقری، (۱۳۹۳)، «تحلیلی بر نقش مذهب در توسعه گردشگری مذهبی»، **فصلنامه پژوهش‌های جغرافیای انسانی**، شماره ۹۰، صص ۸۲۵-۸۴۱.
- نامی، محمد حسن، (۱۳۹۰)، «نقش گردشگری مذهبی در تحول اقتصادی شهر مقدس مشهد»، **پژوهشنامه خراسان بزرگ**، سال دوم، شماره ۳، صص ۹۹-۱۲۲.
- نهاوندی، مریم و سیده فاطمه نعمتی، (۱۳۹۰)، «تهدیدها و فرصت‌های گردشگری زیارت در ایران»، **فصلنامه مطالعات فرهنگی و ارتباطات**، شماره ۲۰، صص ۱۶۵-۱۴۹.
- یوسفی، علی؛ غلامرضا صدیق اورعی؛ علیرضا کهنسال و فهیمه مگری زاده، (۱۳۹۴)، «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام‌رضا^(ع)»، **مجله مطالعات اجتماعی ایران**، شماره ۲۰، صص ۱۸۰-۱۹۸.